

Apie disertacijų gynimą Vilniaus universiteto Istorijos fakultete

ABIPUSIS „CHAMELEONO SINDROMAS”. LENKIJĄ TARPUKARIO LIETUVIŲ VISUOMENĖS AKIRATYJE

Pamąstymai apie Audriaus Abromaičio disertaciją

„Lenkija ir Lietuvos visuomenė: požiūriai į Lenkiją Lietuvoje 1918–1940 m.”
ir jos gynimą

Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos santykiai su Lenkijos valstybe ir lenkų tauta kartais primena taip sunarpliotą mazgą, kad jį išnarplioti reikia daugybės pastangų, kantrybės ir tolerancijos. Mūsų tautų ir valstybių tarpusavio elgesys istorijos raidoje ne kartą buvo panašus į chameleono elgesį iškilius pavojui ar pasikeitus įprastai situacijai. Turime pripažinti, kad oficialiai deklaruojamos pozicijos toli gražu ne visada atspindi tikrąją padėtį. Bandymai koreguoti tarpusavio santykius dažnai turėjo paklusti objektyviems veiksniams, kurie sąlygojo vienokį ar kitokį iškiliusių problemų sprendimą. Tačiau egzistuoja ir tam tikri pastovūs veiksniai, neleidžiantys lietuviams ir lenkams atitolti. Ir čia svarbiausią vaidmenį vaidina ne tik visų pripažinta geografinė padėtis, bet ir nemažai kitokių veiksnių, iš kurių svarbiausi visgi yra bendra istorinė patirtis, kultūriniai ryšiai ir civilizacinis bendrumas.

Taip pat turbūt nieko nenustebinsime pareiškę, kad abiejų tautų istoriografija nemažai prisidėjo prie minėtų santykių formavimo. Tarp-

savio santykių problema yra jau tradicinis istorikų tyrinėjimų baras, kuriame susiduria dažnai skirtingos ir net radikaliai pažiūros ir interpretacijos. Tačiau istorijos vyksmas kaip objektyvus procesas daro savo korektyvas, į kurias turi atsivėlgti istorijos mokslas. Problemų ratas plečiasi, emocijos atslūgsta, turime galimybę kitaip pažvelgti į įsisenėjusias tezes, panaudoti naujus šaltinius bei naujus mokslo metodus.

Vienas naujų lietuvių ir lenkų tarpusavio santykių istorijos pažinimo žingsnių buvo žengtas 2003 m. sausio 31 d., kai Vilniaus universiteto Istorijos fakultete humanitarinių mokslų daktaro disertaciją apgynė Audrius Abromaitis. Jau pačios disertacijos tema – „Lenkija ir Lietuvos visuomenė: požiūriai į Lenkiją Lietuvoje 1918–1940 m.“ žadėjo įdomios diskusijos užuomazgas. Gynime dalyvavo gausus būrys susidomėjusiųjų, tačiau svarbiausi dalyviai, be A. Abromaičio, buvo iškilius mokslininkai – doktorantūros komiteto nariai ir oponentai. Todėl manytume, kad būtų teisinga tuos asmenis išvardyti. Disertacijos rašymui ketverius metus

vadovavo doc. dr. Algis Kasperavičius. Į komitetą įėjo: prof. habil. dr. Vyginas Bronius Pšibilskis, prof. habil. dr. Algirdas Gaižutis, prof. habil. dr. Adam Czesław Dobroński, doc. dr. Sigitas Jegelevičius. Oponavo prof. habil. dr. Liudas Truska ir prof. dr. Zenonas Butkus. Gynimo posėdyje, išskyrus prof. A. C. Dobroński, dalyvavo visi išvardyti asmenys.

Taigi kuo išskirtinė yra A. Abromaičio disertacija? Visų pirma problemos naujumu. Socialinė istorija Lietuvoje tyrinėjama kol kas neilgai. Šis reiškinys susijęs, matyt, su tam tikrais metodologiniais sunkumais. Sociologas, tyrinėdamas dabarties visuomenės pažiūras įvairiais klausimais, gali pasikliauti apklausomis ir statistine medžiaga, o istorikui šiuo atveju iškyla didelių problemų. Jis, siekdamas sužinoti tam tikro laikotarpio visuomenės nuostatas, turi ne tik atrinkti tinkamus šaltinius, bet ir juos labai kruopščiai analizuoti. Dėl šaltinių stokos istorikas turi dažnai pasikliauti „precedentine“ medžiaga, kai visuomenė vienokiu ar kitokiu būdu, pati to siekdama ar ne, pareiškėdavo savo poziciją. A. Adomaitis su tokiais keblumais susidūrė ir bandė ieškoti išeičių.

Kaip parodė disertanto atlikti tyrimai, tarpukario lietuvių visuomenės nuostatos Lenkijos atžvilgiu – tai ne tik įdomus klausimas, bet ir reikšmingas to tarpsnio Lietuvos istorijos momentas, kuris „[...] ženkliai įtakoją [valstybės] užsienio politiką bei vidaus politinį gyvenimą [...]“, tapo „[...] svarbia lietuvių pasaulėjautos dalimi“. Panašaus pobūdžio darbas yra naujoviškas ir aktualus ne tik dėl specialiųjų tyrinėjimų stokos, bet ir dėl tam tikro socialinio poreikio permąstyti tai, kaip lietuvių visuomenė žiūrėjo į Lenkiją.

Iki šiol minėto laikotarpio santykiai buvo nagrinėjami daugiausia politiniu-diplomatiniu aspektu. Disertacijos autorius gana nuodugniai ir kritiškai įvertino pagrindinius šitų santykių žinovų darbus (P. Łossowski ir R. Žepkaitė).

Verta atkreipti dėmesį į tam tikras stereotipines nuostatas, susiformavusias istoriografijoje ir, kaip paaiškėjo, tebegyvuojančias iki šiol. A. Abromaitis parodo dvi skirtingas lenkų ir lietuvių istorikų pozicijas vertinant santykių sudėtingumą ir konfliktiškumą:

1. *Jau tarpukario Lenkijoje buvo populiarī nuostata, jog konfliktas dėl Vilniaus turi incidentinį ir net antraeilį vaidmenį bei pobūdį, tuo tarpu lietuvių priešiškojo ir atkaklaus atsisakymo užmegzti santykius priežastys slypinčios jauno lietuviškojo nacionalizmo problemose, pastarajam priskiriant jaunatvišką polinkį į kraštutinumus, įtarumą, siekį bet kokia kaina atsiriboti nuo viduje slypinčio lenkiško umo.*
2. *Lietuviškoje tradicijoje, savosiomis ištakomis taip pat siekiančioje tarpukario laikotarpį, įprasta ypatingą dėmesį skirti konfliktui dėl Vilniaus ir šiuo veiksniu aiškinti tiek įvairias diplomatines Lietuvos–Lenkijos santykių peripetijas, tiek visuomenės priešišumą Lenkijai.*

Minėtos istorikų pozicijos, be abejo, sąlygojo Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijos problemos sprendimo vienpusiškumą. Tačiau čia kyla du retoriniai klausimai. Ar minėtoms interpretacijoms lemiamos įtakos nepadarė tarpukario politiniame gyvenime vyraavusios nuostatos? Tokiu atveju įsitikiname, kad abiejų šalių istoriografija pasieglė pakankamai primityviai panaudodama stereotipines nuostatas moksliniams tyrimams. Kita vertus, ar minėtos traktuotės yra visiškai atmetinos ir neteisingos? Anaipol. Pagrindinė klaida – pozicijų nepajudinamumas. Jeigu jas pradėdame lyginti, rimčiau atsižvelgiame į oponentų argumentus, patikriname jų pagrįstumą, gali atsirasti pozityvus tyrimų ir interpretacijos poslinkis.

Kalbėdami apie istoriografinę tradiciją neturime pamiršti, kad lietuvių visuomenės požiū-

rio į Lenkiją tyrinėjimai į ją neįtraukiami dėl paprasčiausios priežasties – jų iš tikrųjų ilgą laiką nebuvo. Todėl A. Abromaičio darbas ir yra šiame kontekste išskirtinis. Be abejo, disertantas nėra nei pirmas, nei vienintelis. Jis nurodo istoriko A. Kasperavičiaus, kuris „[...] įnešė didžiausią indėlį tarp besidomėjusių panašia problematika“, straipsnius.

Grįžtant prie šaltinių specifikos, reikia pabrėžti A. Adomaičio didelį tiriamąjį darbą Lietuvos centriname valstybės archyve ir Lietuvos ypatingajame archyve, kur buvo pasinaudota įvairaus pobūdžio ir įvairių valstybės institucijų sukaupta medžiaga. Plačiosios visuomenės nuomonės tyrimams svarbią reikšmę taip pat turėjo memuarinė literatūra ir nepriklausomos Lietuvos periodika. Tačiau tokia iš pirmo žvilgsnio šaltinių gausa nesuteikė disertantui pakankamai išsamios informacijos. Visgi jis neatsisakė sudėtingo darbo sumanymų ir gana drąsiai suformulavo tyrimo objektą: „[...] tenka išplėsti tyrimo lauką ir skirti dėmesį kol kas praktiškai netirtam objektui – Lenkijos suvokimui platesniuose Lietuvos visuomenės sluoksniuose“.

Manytume, autoriui pavyko ne tik rekonstruoti „[...] naudojantis fragmentiškais ir negausiais duomenimis“ lietuvių visuomenės nuostatas minėtu klausimu, bet ir vykusiai bei argumentuotai periodizuoti tyrinėjamą problemą:

1) priešikų Lenkijai nuostatų įsitvirtinimas 1918–1920 m.; 2) besąlyginis tokių nuostatų vyравimas 1921–1929 m.; 3) ligtolinės pozicijos peržiūrėjimo bandymai 1930–1937 m.; 4) visuomenės reakcija į dinamišką įvykių raidą 1938–1940 m.

Atsižvelgiant į darbo teminę ir chronologinę struktūrą dėmesio centre atsidūrė tokie konkretūs uždaviniai:

1) nustatyti antilenkiškų nuostatų įsitvirtinimo Lietuvoje priežastis ir aplinkybes; 2) išryškinti to-

kių nuostatų vyравimo trečiajame dešimtmetyje priełaidas ir pagrindinius jų variantus; 3) atskleisti požiūrių į Lenkiją kaitą; 4) parodyti: a) jų santykį su Lietuvos tarptautinės padėties pokyčiais, b) įtaką užsienio politikos formavimui, c) vaidmenį vidaus politiniame gyvenime.

Minėtus uždavinius savo disertacijoje A. Abromaitis ir stengėsi spręsti. Neaptarinėsimė visų darbo skyrių, tačiau atkreipsime dėmesį į mūsų nuomone, įdomesnes ir novatoriškas idėjas. Autoriaus teigimu, stereotipas, kad lenkai yra lietuvių tautos priešai, savo ištakomis siekia XIX a. pab.–XX a. pradžią, tačiau priešų įvaizdis įsitvirtino būtent 1918 m. pab.–1920 metų laikotarpiu. Svarbiausi veiksniai, kurie sąlygojo tokį procesą, buvo besikuriančios Lietuvos respublikos politikų siekiai išplėsti Lietuvos valstybingumo idėją visuomenėje remiantis antilenkiškais ir antibolševikiniais sūkais. Situaciją pakeitė taip pat 1919 m. balandyje lenkų kariuomenės įvykdytas Vilniaus užėmimas, vasaros kariniai susirėmimai, POW sąmokslų atskleidimas ir 1920 m. spalio 9 d. pakartotinis Vilniaus užėmimas. Taigi matome net keletą priežasčių, skatinusių Lenkijos įvaizdžio blogėjimą Lietuvoje.

Kalbant apie visuomenės požiūrio Lenkijos atžvilgiu formavimąsi negalima apsiriboti vien politiniais šio klausimo aspektais. Todėl ypač įdomūs yra skyriai, pasakojantys apie bandymus apsaugoti lietuvių kultūrą nuo „žalingos“ lenkų kultūros įtakos bei žemės reformos reikšmę. A. Abromaičio manymu:

Lietuvių visuomenės veikėjų susirūpinimo tautinio tapatumo išsaugojimo galimybėmis išraiška tapo kova prieš lenkų kultūros ir kalbos plitimą Lietuvoje, kurioje stengtasi visokeriopai pabrėžti pastarųjų svetimumą, žalingumą, žlugdantį povėikį, netgi žemą pačios lenkų kultūros lygį.

Tačiau kokia ta nuostata buvo nepatvari, parodo vėlesni pokyčiai. Pakako lietuvių tautiniam

sąmoningumui sustiprėti, lenkų grėsmei dėl valstybingumo saugumo sumažėti, kai Lietuvos visuomenė pradėjo palankiau vertinti lenkų kultūrinę paveldą, vis dažniau prasiskverbiantį pro dvasinę demarkacinę liniją.

Žemės reformos problematika irgi nėra vienareikšmė:

[...] tautinių ir socialinių klausimų susiejimas leidžia pasinaudoti valstietijos nuotakomis įtvirtinant valstybingumą bei tapo argumentu realizuojant socialinių pertvarkymų planus.

Trečioji gana svarbi problema susijusi su visuomenės požiūriu į Lenkiją, tai – „Lenkijos korta“ trečiojo dešimtmečio Lietuvos partinėse kovose“. Iš pirmo žvilgsnio konfliktinės situacijos negali teikti bent kokios pozityvios naudos. Bet politika – tai turtingas savo esme dalykas. „Lenkijos korta“ tapo naudinga įrankiu Lietuvos vidaus politiniame gyvenime. A. Abromaitis išskyrė keletą svarbiausių šio reiškinio apraiškų. Pirmą kartą „Lenkijos korta“ pasinaudota 1921 m., kai buvo sprendžiamas klausimas dėl Hymanso projektų ir partijų kova virto varžybomis, kas yra didžiausias šių projektų priešas. Lenkijos grėsmė naudotasi ir rinkimų į seimą metu. Svarbu pabrėžti, kad „Lenkijos korta“ tapo parankiu pretekstu kaltinimams tiek opozicijai, tiek valdančiajai daugumai.

„Lenkijos korta“ Lietuvos partijoms buvo tik pagalbinis kovos už įtaką instrumentas, išskiriant tautininkus, kuriems ji dažnai tapdavo pagrindine kritikos priemone. [...] Tačiau žymiai reikšmingesnis buvo Lenkijos grėsmės eksploatavimas grindžiant karo stovio išlaikymo Lietuvoje būtinybę – ginklas, išbandytas jau krikščionių demokratų valdymo metu.

Apibendrinami disertacijos aptarimą turime paminėti labai svarbią autoriaus nustatytą tendenciją. Visuomenė yra nevienarūšis socialinis subjektas. Ji susideda iš įvairiausių grupių,

korporacijų ir pagaliau intelektualinio elito. Visuomenės dalių tarpusavio ryšiai ir santykiai, atsižvelgiant į jos pačios struktūrą, būna arba glaudesni, arba atsainesni. Tai dažnai sąlygoja įvairių stereotipinių nuostatų patvarumą arba dinamiškumą. Visuomenės intelektualinis elitas XX a. pasižymėjo gana dideliu mobilumu ir dinamiškumu. Pasitelkus racionalią argumentaciją elito požiūriai galėjo vienokia ar kitokia linkme keistis. Kitaip šitie procesai vyko „plačiosios visuomenės“, arba liaudies, aplinkoje. Čia paprastai nusistovėjusios pažiūros, susiformavę stereotipai ar mitai iš praeities buvo patvaresni, „[...] platesniųjų sluoksnių pažiūros pasirodė esančios žymiai mažiau lanksčios“.

Disertacijos gynimo metu įdomiai ir turiningai pasisakė oponentai. Prof. L. Truska sutiko su A. Abromaičio išvadomis. Pritarė jo nuomonei, kad Lietuvos ir Lenkijos santykiams buvo būdingas dinamiškumas ir polemiskumas. Priešiškus pasiekė apogėjų tarpukariu.

Vertindamas A. Abromaičio disertaciją prof. L. Truska pabrėžė, kad padarytas didelis darbas. Nepaisant gausios istoriografijos, autorius sugebėjo pasakyti nemažai naujo. Sąvoką visuomenę suvokė plačiąją prasme, kas jam tikrai nepalengvino tyrimų. Be to, autorius prisidėjo prie ne vieno diplomatinio santykių istorijos klausimo sprendimo. Prof. L. Truskos manymu, A. Abromaičiui reikėjo daugiau dėmesio atkreipti į prieškarį, kuris tapo poleminių lietuvių ir lenkų santykių užuomazgos laikotarpiu. Be to, perdėta pasirodė autoriaus pozicija dėl 1918–1920 m. lietuvių visuomenę apėmusios politinės apatijos, valstiečių nenoro domėtis politiniu gyvenimu. Tačiau minėtos pastabos neturėjo esminės reikšmės disertacijos vertinimui.

Prof. Z. Butkus savo ruožtu pabrėžė, kad A. Abromaičio disertacija – tai originali mokslinė studija. Jos tema, ypač pastaruju metu, labai

aktuali. Pravartu tirti visuomenės nuostatas, nes nepažindami visuomenės ryšių vargu ar sugebėsime suprasti tarptautinius santykius, o lietuvių ir lenkų santykių istorija yra pamokanti ne tik lietuviams ir lenkams, bet ir kitoms tautoms.

Taisytinu dalyku prof. Z. Butkus manė esant metodologinės darbo dalies analizę. Galbūt būtų pravartu panaudoti naujus, ne tik istorizmo paradigmos ribose susiformavusius tyrimo metodus. Taip pat, prof. Z. Butkaus manymu, gal reikėjo labiau suabejoti kai kurių lenkų istorikų teiginiais, daugiau dėmesio skirti antilenkiškų nuostatų išorės veiksnio nagrinėjimui.

Apskritai, oponentų nuomone, daktaro disertacija atitiko keliamus reikalavimus ir jie siūlė A. Abromaičiui suteikti humanitarinių mokslų daktaro laipsnį.

Doktorantūros komiteto nariai vieningai priitarė oponentų siūlymui. Prof. V. B. Pšibilskis pabrėžė, kad disertacija turi ganėtinai solidų teorinį pamatą. Apie problemos aktualumą

prabilo ir prof. A. Gaižutis, kurio teigimu disertacijoje atsispindi tam tikra kultūrologinė plotmė, autorius išsiskiria aukšta profesine kultūra. Doc. dr. S. Jegelevičius pridūrė, kad Lenkijoje išleista disertacija sulauktų, ko gero, platesnio rezonanso negu Lietuvoje.

Be kita ko, tam tvirtinimui atsirado ir objektyvių prieštara. Prof. A. C. Dobroński atsiųstame atsiliepime, teigiamai įvertinęs darbą, pabrėžęs autoriaus sėkmingas pastangas išvengti emocijų, atsiriboti nuo įsišaknijusių mitų, pareiškė pasiūlymą surengti Balstogės universitete mokslinę konferenciją, kurioje būtų nagrinėjamos lietuvių ir lenkų visuomenių tarpusavio nuostatos 1918–1940 metais.

Ką gi, reikia tik džiaugsmingai pranešti, kad ne kiekvienas disertacijos gynimas sulaukia tiek dėmesio ir vilčių, siejamų su ateities moksliniais planais. Dabar lieka dėti pastangas, kad diskusija būtų pratęsta ne tik Lietuvoje, bet ir Lenkijoje.

Ryšard Gaidis